

МОНОЦЕНТРИЧНІСТЬ ЯК ЖАНРОВА ОЗНАКА У РОМАНАХ ВИХОВАННЯ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО, Г. КЕЛЛЕРА, Т. ФОНТАНЕ

У статті досліджено моноцентричність як одну з основних жанрових ознак роману виховання. В романі А. Свидницького «Люборацькі» головні герої представляють наслідки виховання в умовах ідеологічно заангажованих освітніх закладів. У романі Г. Келлера ідейний світ Зеленого Генріха близький до авторського – для нього характерні критична реценція християнства. Образ Еффі у романі Т. Фонтане ілюструє особливості пригнобленого становища жінки в німецькому суспільстві другої половини XIX ст.

Ключові слова: роман виховання, моноцентричність, виховання, система навчання, порівняльна типологія.

Chyk O. Monocentrism as a Genre Feature of the I. Nechui-Levytskyi, G. Keller, Th. Fontane Bildungsromans. In the article the monocentrism as one of the main features of the Bildungsroman genre is analysed. In the novel "The Liuboratski" by A. Svydnytskyi protagonists are the consequences in terms of teaching at ideologically biased educational institutions. In the novel "Der grüne Heinrich" by G. Keller, the world of ideas of Green Henry is close to the author's one – it is characterized by the critical reception of Christianity. The image of Effi in the novel by Th. Fontane illustrates features of the oppressed position of women in the German society of the 2nd half of XIX cent.

Key words: the Bildungsroman, monocentrism, upbringing, the education system, comparative typology.

Чик О. Моноцентричність як жанровий признак в романах виховання І. Нечуя-Левицького, Г. Келлера, Т. Фонтане. В статті досліджено моноцентричність як одна з основних жанрових ознак роману виховання. В романі А. Свидницького «Люборацькі» головні герої представляють наслідки виховання в умовах ідеологічно заангажованих освітніх закладів. В романі Г. Келлера ідейний світ Зеленого Генріха близький до авторського – для нього характерні критична реценція християнства. Образ Еффі в романі Т. Фонтане ілюструє особливості пригнобленого становища жінки в німецькому суспільстві другої половини XIX в.

Ключевые слова: роман воспитания, моноцентричність, воспитание, система образования, сравнительная типология.

Постановка проблеми. Сучасне типологічне вивчення літературних явищ займається насамперед системним розкриттям структурних властивостей, які дають змогу говорити про приналежність конкретного явища до певного історико-літературного типу, навіть якщо зіставлявані факти не пов'язані між собою. Отже, типологічні ознаки роману виховання є ознаками, властивими для інваріанту роману виховання. Зрозуміло, що твори українських і німецькомовних письменників мають власні, притаманні лише їм особливості, які виявляються під час типологічного зіставлення.

Аналіз досліджень. До виразних жанрових ознак роману виховання часто зараховують моноцентричність (В. Пашигорев, О. Краснощоківа та ін.). О. Краснощоківа вирізняє наступні прикмети жанрового різновиду: моноцентричність (в образі головного героя втілюється вся сума ідей, його енергія виступає стимулом для розвитку сюжету);

система образів необмежена вузьким набором персонажів заднього плану – другорядні персонажі важливі тим, що допомагають головному героєві досягнути свого ідеалу, всі вони свідомо чи несвідомо стають його наставниками; композиція роману виховання визначається стадіальністю розвитку головного героя, яка, у свою чергу, вимагає змістового структурування тексту [8, 14–18].

Моноцентричність полягає в тому, що в головному героєві втілюється ідейна проблематика твору, а його вчинки виступають рушійними чинниками сюжету. Типологічне зіставлення ідейної проблематики на рівні головних персонажів роману виховання торкається також царини «історії ідей», введеної в компаративістику ще П. ван Тігемом [2, 160–161]. Такий аналіз, як наголошує А. Діма, немислимий без міждисциплінарної методології на стику літературознавства та філософії [5, 106].

Мета статті. У нашій статті розглянемо, яким чином авторські ідеї втілюються в центральних персонажах романів виховання українського письменника І. Нечуя-Левицького та німецькомовних літераторів Г. Келлера і Т. Фонтане.

Виклад основного матеріалу. У романі «Хмари» І. Нечуя-Левицького вирізняємо двох головних героїв, ідейні світи яких презентують наслідки впливу різних навчально-виховних порядків – Дашковича і Радюка. Так, Дашкович є вихованцем старої Київської духовної академії першої половини XIX ст., в якій система навчання була доволі схоластичною. Порівняймо черкасця Василя Дашковича з його реальним прототипом – відомим українським філософом Памфілом Юркевичем (1826 – 1874). Думка про те, що саме П. Юркевич став зразком для літературного образу Дашковича належить Д. Чижевському, який зауважив, що колишній студент П. Юркевича І. Нечуй-Левицький змалював у своєму романі саме його [14, 536]. В тексті знаходимо й алюзію на факт з біографії П. Юркевича: знаного професора Дашкевича запрошують викладати філософію до Московського університету, але той через певний час повертається [11, 147].

П. Юркевич, як і Дашкович, походив із родини небагатого сільського священика з Полтавщини. Після завершення навчання у Полтавській семінарії, він відкидає перспективу вигідного для подальшої священицької кар'єри одруження і, як і його літературний двійник, пішки вирушає до Київської академії. У цьому освітньому закладі П. Юркевич робить блискучу кар'єру, а пізніше стає завідувачем кафедри філософії Московського університету [13, 151–152]. Як і Дашкович, П. Юркевич цікавиться німецькою ідеалістичною філософією й читає лекції, які щоразу збирають переповнені аудиторії. П. Юркевич запам'ятався сучасникам полемікою з російськими матеріалістами на чолі з М. Чернишевським, у якій відстоював позиції ідеалізму.

Помітні й певні психологічні паралелі між реальним і вигаданим філософами. Так, В. Соловійов у своїх спогадах дає опис вдачі П. Юркевича, що підійшов би й Дашковичу: «Йому відповідала його задума, заглибленість в себе, почуттєвість більш інтенсивна, ніж екстенсивна, – також упертість і скритність, що межувала з хитрістю. Як справжній «хохол», Юркевич був дужче схильний до мовчазного споглядання, або ж до тихого обміну думками з небагатьма друзями, ніж до експансивних розмов на людях, чи до будь-якої публічної діяльності... До всіх цих рис слід приєднати ще одну, теж мало-російську – особливий зосереджений гумор» [12, 392].

Персонаж І. Нечуя-Левицького Дашкович – це славний нащадок козаків з допитливим розумом і завзяттям. Ще студентом він самотужки опанував німецьку мову, адже цікавився працями німецьких філософів. Навчання Дашковича, як то підкреслює автор, припало на складний період для духовного та наукового поступу Київської академії. В умовах, у яких проходила тодішня освіта, важко було залишатися справжнім патріотом.

Така ж українофобська атмосфера панувала й у Крутянському духовному училищі та Кам'янецькій духовній семінарії: «На студентів більше мала впливу література, що заходила в академію збоку. Література та була великоруська і давала недобрий матеріал для просвіти мислі, бо була слов'янофільська. Воздвиженський, Дашкович і інші студенти почали втягувати в себе ту нездорову ретроградну мисль. Раціоналізм і заграничні книжки тоді не заходили в стіни Братського монастиря» [11, 111–112]. Таким чином, письменник готує читача до того, що на Дашковича теж вплинув «недобрий матеріал». Справді, закладені в роки навчання слов'янофільські ідеї знайшли продовження у наукових зацікавленнях професора, у яких, втім, не мала потреби ні його знедолена батьківщина, ні слов'янські країни. Світ патріотичних ідей, властивий молодому Дашковичу, заступив світ філософствування та очевидне резонерство, яке відчувається у дискусіях зі студентами-болгарами та сербами: «Але під впливом московської слов'янофільської школи, котра саме тоді розвинулась, Дашкович почав приступати до свого народу, до своєї національності ж надто оддалеки. Його філософська думка вилинула з Москви, потім поплила не просто на Україну, а обминула її, простуючи через Прагу, через Варшаву, потім через Білград; і потім тільки досягла до України. Дашковичева філософія дуже широко хотіла розгорнути свої крила, щоб обхопити усю Слов'янщину. Навпісля він і сам незчужся, як поминув Україну, як Київ, Сегединці потонули в чорній тіні од тих широких крил, наче од чорної хмари. Чи його Сегединцям потрібно було тієї широчіні й далечі?» [11, 293].

Що ж до Радюка, то сам І. Нечуй-Левицький залишив в одному зі своїх листів до М. Грушевського від 22 лютого 1905 р. згадку про те, хто слугував прототипом цього героя: «Тип Радюка списаний мною з двох таких діячів: один мій товариш Алексій Львович Гулак-Артемівський, вже небіжчик, доктор, небіж автора «Пана та Собаки», а другий, полтавець, ще й досі живе. Це справді були сівачі, бо скрізь бігали та проповідували, та розкидали усякі книжки «Сон» та «Кавказ» Шевченків, та Герценів «Колокол»» [10, т. 10, 441]. Окрім зізнання І. Нечуя-Левицького, учені висували власні здогади щодо можливого прототипу Радюка. Так, Ю. Меженко вважав, що в образі молодого Радюка письменник втілює самого себе, такого ж рішучого у поглядах, але нерішучого у вчинках [9, 15]. Деякі дослідники зауважують, що слід розглянути й версію, що таким прототипом міг бути О. Кониський, який, як і Радюк у романі, займався просвітницькою і громадською діяльністю [6, 30–31]. О. Вертій наголошує на тому, що Радюк є своєрідним національним типом, борцем із чітко вираженою національною ідеєю [3, 329].

У студентські роки Дашкович та Радюк стоять на однакових національних позиціях, які не вирізняються радикалізмом. Українофільство Дашковича – скоріше романтичне. Це радше захоплення, аніж незаконна діяльність, спрямована супроти державної політики, яка проглядається у вчинках Радюка. Дашкович не йде далі у своїх прагненнях дати знання власному народові, радше навпаки – все закінчується збиранням народних пісень. Недарма у романі є епізод, коли ще молодий філософ Дашкович, гостюючи у батька, витягає з волока «на щастя» замість риби черепаху – у символіко-психологічному сенсі символ тихої сили та цілковитого захисту від зовнішніх впливів, древня емблема замкнутості в собі [1, 294].

Радюку вже йдеться про пробудження національної свідомості й він з головою поринає у громадську роботу з написання науково-популярних брошур українською мовою та створення недільних шкіл для простолюду. Через просвіту має настати розвій для українства – приклади цьому Радюк бачить у народів Західної Європи – англійців і чехів. Мова йде не про гіпотетичний гурток студентів і молодих службовців, у якому

бере участь Радюк. У романі проілюстровано, як національне відродження кінця 50 – початку 60-х рр. XIX ст. пробуджувало нове покоління української інтелігенції [7, 166].

Отже, в конструюванні внутрішніх ідейних світів Дашковича та Радюка «керуючись принципом, чого немає в житті, того не може бути і в літературі, Нечуй-Левицький, однак, не просто «списував з натури», переносив у свої твори реальні прототипи, а шукав явища і постаті, під якими можна назвати не якусь окрему історичну особу, а певний тип особистості, сформований конкретними суспільними обставинами» [6, 31].

У Зеленого Генріха з однойменного роману Г. Келлера, як видається на перший погляд, формування внутрішнього ідейного світу відбувається хаотично і нецілеспрямовано. Зрештою, у цьому романі, на відміну від творів І. Нечуя-Левицького та Т. Фонтане, автор дозволяє простежити становлення особистості героя від дитинства.

Так, Генріх детально зупиняється на описі своїх стосунків з Богом у дитячі роки, які розпочалися із повчань матері та вивчення головної молитви «Отче наш». Протест проти усталених та узвичаєних норм поведінки, у тому числі й християнської традиції, проявляється навіть у тому, як Генріх експериментує з текстом молитви. З християнських основ віри Генріху найбільше припадає до душі догмат про всепрощення, який він вважатиме чи не найголовнішим: «Aus dem Gebote, seinen Beleidigern zu vergeben, entsteht, wenn es befolgt wird, von selbst die Kraft, auch seine Feinde zu lieben; denn für die Mühe, welche uns jene Überwindung kostet, fordern wir einen Lohn, und dieser liegt zunächst und am natürlichsten in dem Wohlwollen, welches wir dem Feinde schenken, da er uns einmal nicht gleichgültig bleiben kann» [17, 30]. Втім, як із сумом підсумовує вже зрілий Генріх, справжньої любові до ще непереможеного ворога він так ніколи і не відчув.

Генріх вважає своє дитяче ставлення до Бога специфічним егоїзмом – молитва перетворюється у випрошування допомоги у вирішенні арифметичної задачі, виправленні чорнильної плями у зошиті або смачного пиріжка. Вочевидь, таке ставлення до молитви зумовлене відсутністю палкої віри в Бога. Коли мати хоче запровадити обов'язкову молитву за столом, то хлопець вперто відмовляється вимовляти слова вголос. Важливим для розуміння сумнівів Зеленого Генріха є і той факт, що в перші шкільні роки він навіть відчував потребу в публічному богохульстві.

Для увиразнення сумнівів у питаннях віри Генріх включає у свою розповідь дві новели – про дівчинку Мерет, яка відчувала відразу до всього, що було пов'язане з релігією та богослужінням, й через це їй довелося витерпіти чимало знущань від дорослих, що вважали її маленькою відьмою. У другій новелі Генріх торкається проблеми співіснування католиків і протестантів у тогочасній Швейцарії. У віддалених областях протестантської країни люди сповідували протестантизм несвідомо, і, як наслідок, вважали католицизм жахливою язичницькою ересю.

Роман «Effi Briest» Т. Фонтане також є моноцентричним. Цей твір – роман одного героя і, на відміну від романів І. Нечуя-Левицького та Г. Келлера, письменник постійно тримає в центрі уваги лише історію Еффі.

Образ Еффі у романі Т. Фонтане ілюструє пригноблене становище жінки в німецькому суспільстві другої половини XIX ст. та становлення за таких обставин внутрішнього світу молодої дружини, який обмежують так звані чотири «К» (Kinder, Küche, Kirche, Kleider (з нім. – діти, кухня, церква, сукні)), які свого часу визначив для жінок останній імператор Германської імперії прусський король Вільгельм II Гогенцоллерн, у роки правління якого й відбувається дія роману.

Г. А. Крейг переконливо доводить, що Т. Фонтане застерігав сучасників від загрозової тенденції у вищих колах Німеччини, коли від дівчини вимагалось лише знати те,

що було б привабливим для чоловіка і дало змогу створити міцну сім'ю. На практиці такі шлюби були ганебними для жінок і принижували їхню гідність, оскільки позбавляли можливості повного розвитку талантів, знеособлювали їх, перетворюючи на товар на чоловічому ринку [15, 194].

Еффі отримує звичайну шкільну освіту, захоплюється міфологією і виховується у суворому протестантському дусі. Вже після розлучення, під час зустрічі з донькою, Еффі згадує, що не мала добрих знань Закону Божого – це можливий натяк на майбутню байдужість до релігії загалом. Показовим є епізод зустрічі Еффі та Крампаса, коли офіцер уперше відкрито виявив свої почуття. Дружина ландрата, розуміючи, що чинить неправильно і нерозсудливо, намагається знайти підтримку у вищих сил, але потяг до коханця пересилує бажання прочитати молитву і молода жінка капітулює: «Gedanken und Bilder jagten sich, und eines dieser Bilder war das Mütterchen in dem Gedichte, das die «Gottesmauer» hieß, und wie das Mütterchen, so betete auch sie jetzt, dass Gott eine Mauer um sie her bauen möge. Zwei, drei Male kam es auch über ihre Lippen, aber mit einem Mal fühlte sie, dass es tote Worte waren. Sie fürchtete sich und war doch zugleich wie in einem Zauberbann und wollte auch nicht heraus» [16, 148–149].

Еффі отримує виховання удома: її привчають до вишивання, гарних манер, але створюють довкола певний ілюзорний світ. Підлітка Еффі виховують як маленьку дівчинку – з нею не обговорюють «дорослих» тем, тому й важливу подію – одруження – вона сприймає як гру. Цьому «дитячому» баченню також сприяли й спектаклі, в яких дівчина бере участь. Як зауважує Є. Волков, «у цьому творі наявні елементи критики суспільних стосунків: рішуче засуджується антигуманна сутність світської моралі, письменник опротестовує систему виховання молоді дівчинки, яка зводиться лише до засвоєння правил «гарних манер»» [4, 48].

Після заміжжя Еффі опиняється в замкнутому світі – тут немає місця для подальшого духовного розвитку. Така обмеженість стає для життєрадісної Еффі трагедією: вона довірливо сприймає обіцянки Крампаса про вічне кохання і з головою поринає у світ швидкоплинних почуттів, від яких вона чекає можливості розпочати нове життя.

Навіть після ганебного розлучення, після позбавлення можливості бачитися з донькою, Еффі продовжує вибудовувати власний світ ілюзій – наповнюючи життя різними ідеями, які швидко розсіюються: розмірковує над тим, щоб вступити у якесь товариство, навчитися кроїти чи стати вихователькою дитячого садка, займатися певною корисною справою. Це неможливо, адже хто захоче мати справу з вихователькою, яка втратила родину та зв'язок із шанованим світом за компрометуючих обставин.

Мрії про майбутнє нове життя, яке було би сповнене сенсу, притаманні усім героям досліджуваних романів виховання. Крах ілюзій, які наснажували внутрішні світи героїв, знищує мікрокосмос їхніх ідей і викликає думки про смерть. Зелений Генріх, усвідомивши марність своїх сподівань, розмірковує про суїцид. Від розчарування й зневіри гине й героїня роману Т. Фонтане – Еффі.

Висновки. Таким чином, у романі виховання моноцентричність розкривається через біографізм. Головні герої виступають виразниками ідейних програм письменників, а їхні життєві помилки часто зумовлені недоліками в системах виховання та освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бидерманн Г. Энциклопедия символов / Ганс Бидерманн // [пер. с нем. ; общ. ред. и предислов. И. С. Свенцицкой] – М. : Республика, 1996. – 336 с.
2. Будний В. Порівняльне літературознавство : підручник / В. Будний, М. Ільницький. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 430 с.

3. Вертій О. Народні джерела національної самобутності української літератури 70 – 90-х років XIX століття / О. Вертій. – Суми : Собор, 2004. – 448 с.
4. Волков Е. М. Роман Т. Фонтане «Эффи Брист» : для филол. фак. пед. ин-тов / Е. М. Волков – М. : Высшая школа, 1979. – 88 с.
5. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения / Александр Дима // [пер. с румын. ; пер. и коммент. М. В. Фридмана ; предисл. В. И. Кулешова ; ред. Г. И. Насекина]. – М. : Прогресс, 1977. – 214 с.
6. Зінченко Н. Джерела духовності І. С. Нечуя-Левицького: полтавські сторінки в житті і творчості письменника / Наталія Зінченко // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість : зб. пр. Всеукр. наук. конф., 25–27 верес. 2008 р. / [редкол. : відп. ред. В. Т. Поліщук]. – Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2008. – С. 26–33.
7. Іванова Л. Г. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні – до проблеми становлення ідеології / Л. Г. Іванова, Р. П. Іванченко. – К. : Міжнародний інститут лінгвістики і права, 2000. – 352 с.
8. Краснощекова Е. Роман воспитания – *Bildungsroman* – на русской почве : Карамзин. Пушкин. Гончаров. Толстой. Достоевский / Елена Краснощекова. – СПб. : Пушкинский фонд, 2008. – 480 с.
9. Меженко Ю. Іван Семенович Нечуй-Левицький. Літературний нарис / Юрій Меженко // І. С. Нечуй-Левицький. Твори / [за ред. і з крит. розвідкою Ю. Меженка]. – Х. : Держ. в-во України, 1926. – С. 7–18.
10. Нечуй-Левицький І. С. Збір. творів : У 10-ти т. / І. С. Нечуй-Левицький – К. : АН УРСР, 1965–1968.
11. Нечуй-Левицький І. С. Хмари / І. С. Нечуй-Левицький // Іван Семенович Нечуй-Левицький. Твори : в 3 т. / [упоряд. Н. Є. Крутикової]. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 1. – С. 103–429.
12. Соловьев В. С. Три характеристики. М. М. Троицкий. – Н. Я. Грот. – П. Д. Юркевич / В. С. Соловьев // Владимир Сергеевич Соловьев. Собрание сочинений в 10 т. / [под. ред. и с примеч. С. М. Соловьева, Э. Л. Радлова]. – СПб : Книгоиздательское т-во «Просвещение», 1911 – 1914. – 1913. – Т. 9. – С. 380–397.
13. Тихолаз А. Г. Філософія в Київській духовній академії / А. Г. Тихолаз // Київ в історії філософії України / В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз, М. Л. Ткачук. – К. : КМ Academia ; Пульсари, 2000. – С. 132–181.
14. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Дмитро Іванович Чижевський. – К. : Академія, 2003. – 568 с.
15. Craig G. A. Theodor Fontane : Literature and History in the Bismarck Reich / Gordon A. Craig. – New York – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 232 p.
16. Fontane T. Effi Briest : Roman / Theodor Fontane. – Köln : Anaconda Verlag GmbH, 2005. – 272 S.
17. Keller G. Der grüne Heinrich : Roman / Gottfried Keller. – Düsseldorf : Albatros Verlag, 2006. – 829 S.

Статтю подано до редакції 13.10.2014 р.